

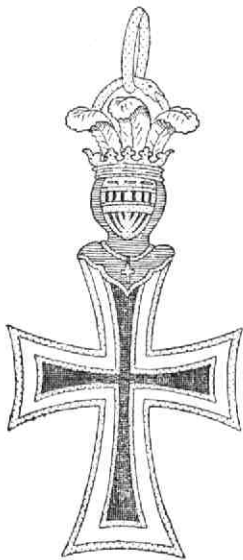
800 JAAR DUITSE ORDE

Expositie in Nürnberg

„Het Duitse Huis aan de Springweg, heeft dat iets met de oorlog van doen?“ Meer dan eens, zeker nu het Duitse Huis meer in de belangstelling staat, is die vraag me gesteld. Het antwoord is eenvoudig. Niets. In de oorlog was het Duitse Huis militair hospitaal, een functie die het gebouw al in 1811 had gekregen. Als aanduiding dat de gebouwen een ziekenhuis herbergden, waren er op de daken witte kruisen in een rode cirkel geschilderd: het teken van het Rode Kruis. Nog altijd is vaag een van die kruisen die bescherming moesten bieden bij luchtaanvallen, te zien.

Als ik dit schrijf ben ik terug van een reis naar Nürnberg waar ik de grote herdenkingsexpositie „800 Jahre Deutscher Orden“ in het Germanisches National Museum bezocht heb. Tijdens mijn verblijf in deze stad ben ik er drie keer heen geweest, zo omvangrijk was de expositie. *Gründlich* heet zo'n *Ausstellung* bij onze oosterburen.

Met de laatste oorlog blijken episoden uit de geschiedenis van de Duitse Orde wel degelijk iets te maken gehad te hebben. De boven geciteerde vraag kwam niet uit de lucht vallen. Ze was echter uiterst onzorgvuldig, zeg liever wat associatief, geformuleerd. Afdeling VII van de expositie wierp daar een verhelderend licht op. Maar om dat duidelijk te maken is het noodzakelijk eerst enkele grote lijnen te trekken door de 800-jarige historie van deze middeleeuwse stichting.



De versierselen, behorende bij het Kruis van de Ridderlijke Duitse Orde, balije van Utrecht. Uit: Mr. F. J. W. Fabius, *De Ridderlijke Duitse Orde van verleden tot heden*. 1961.

Kruistochten

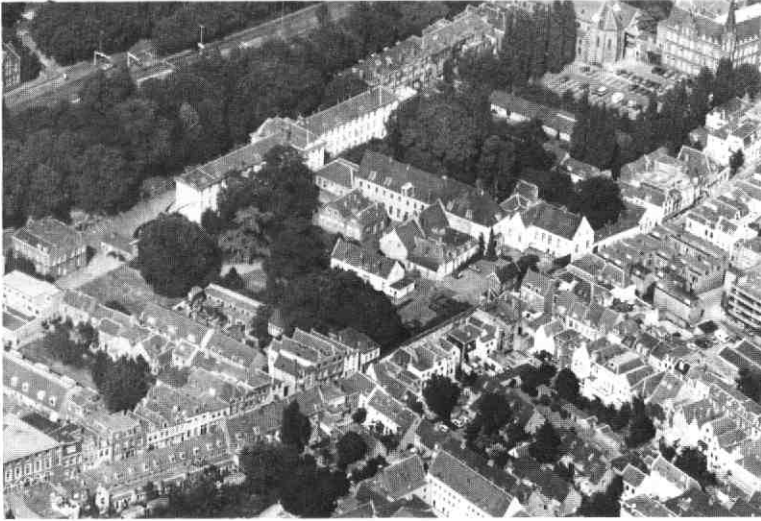
De orde stamt uit de Derde Kruistocht (1189-1193). Kooplieden uit Bremen en Lübeck stichtten in Jeruzalem in 1190 een veldhospitaal ten behoeve van ridders en pelgrims uit de Duitse gebieden. Zij waren de romaanse talen niet machtig. In hetzelfde jaar werd deze stichting overgenomen door een broederschap. Een geestelijke ridderorde vormde zich in 1198, die zoals de Tempeliers en de Johannieten die van oudere datum zijn, twee taken op zich nam. Ten eerste poogden de ridders het Heilig Land voor de christenheid te veroveren op de islamitische vorsten en ten tweede bedreef de orde *caritas* voor pelgrims en gewonden in de strijd. *Monachus et miles* heten de leden van de orde, monnik en soldaat.

Toen de kruisridders aan het einde van de 13de eeuw werden teruggedreven uit het Heilig Land, waren ze ook al uitgezwermd over Europa. Daar ontvingen zij ter liefde Gods en ter financiering van de oorlog in het Heilig Land grote schenkingen aan grond. De Duitse Orde vestigde zich o.a. aan de oostelijke grenzen van het Heilige Roomse Rijk. Is even later de strijd tegen de volgelingen van de profeet Mohammed niet meer mogelijk, er zijn nog andere heidenen die tot het christendom bekeerd kunnen worden: de bewoners van die grensgebieden, bevolkt door Pruisen, Litouwen, Polen en Russen. De orde functioneerde dus niet alleen als grenswacht. Zij trad missionerend op en veroverde eigenhandig ook stukken land op de heidenen buiten het rijk. Zo werd de Duitse Orde een staat *aan de staat* en vervolgens een staat *in de staat*. Wat in het Heilig Land mislukte, slaagde in Pruisen.

Evenals de andere geestelijke ridderorden ontvingen de ridders van de Duitse Orde in de 13de eeuw ook in onze streken landerijen en gronden. Er werd zoveel grootgrondbezit verworven, dat er een eigen balije ontstond: Utrecht. Een balije is een moedervervesting van waaruit andere vestigingen ontstaan en bestuurd worden. In 1232 werd er een kloostergebouw buiten de wallen van de stad Utrecht opgetrokken, ongeveer ter hoogte van het thans gesloopte Academisch Ziekenhuis aan de Catharijnesingel. Na een verwoesting van dit complex in 1345 werd de vestiging verplaatst naar een terrein binnen de muren: het huidige complex tussen de Springweg, het Willemsplantsoen, de Walsteeg en de Nathanaëlspoort.

In 1410 leden de ridders van de Duitse Orde een verpletterende nederlaag tegen de Polen, de Litouwen en de Tartaren. De Duitse Orde was over het hoogtepunt van haar politieke en territoriale macht heen. In 1457 moest de orde haar hoofdzetel, slot Marienburg, aan de Polen overdragen.

De Europese banden werden losser in de tijd van de reformatie. De hoogste functionaris binnen de orde, de hoogmeester Albrecht van Brandenburg ging in 1525 over naar het protestantisme. De protestantse hoogmeester, nooit keurvorst van het Duitse Rijk, nu ook geen geestelijk rijksvorst meer, liet zich door de Poolse koning met Pruisen belenen waardoor dit gebied gesecculariseerd werd.



Het complex van het Duitse huis aan de Springweg, vanuit de lucht gezien. Foto: Gemeentelijke Fotodienst Utrecht, 1990.

Pruisen was voor de orde als katholieke Europese kloosterlijke instelling verloren maar de Pruisische hertogen zien we in de 18de, 19de en 20ste eeuw terug als koningen en keizers. Het vanouds hoogste ambt in de orde raakt gelieerd aan een erfelijk koningschap.

Toen de 18de eeuw op zijn einde liep werd door de daad van enkele enthousiastelingen, mensen met oog voor middeleeuwse bouwkunst, de Marienburg - het onder-tussen in verval geraakte slot van de hoogmeester - van de ondergang gered. De Marienburg werd gerestaureerd en kreeg eenzelfde rol als de Keulse Dom die tegelijkertijd werd voltooid. Met alle „pomp and circumstance“ die in de vorige eeuw rond het ridderwezen hing, werd het gerestaureerde slot - dat nu symbool wordt voor de Duitse eenheid en militaire grootheid - opnieuw in gebruik genomen. Het verleden ontmoette begeesterende belangstelling. In Pruisen ontstond als onderscheiding het IJzeren Kruis. Het zwarte kruis op het witte veld dat de kruisrid-ders van de Orde op hun mantels droegen en dat immer in gebruik was gebleven, stond model. En de keizer van Duitsland, hoogmeester, liep voorop achter de wapperende vanen.

Evenals de Duitse geschiedvorsers kregen ook de Poolse historici interesse in de Duitse Orde. Maar zij keken heel anders tegen dezelfde historische gebeurtenissen aan. Na een periode van vreedzaam samenwonen in één rijk, ontstond halverwege de 19de eeuw het nationalisme dat tweedracht zaaide. De Polen keken anders naar 1410, de slag op de Tannenberg die de Orde verloor. De Duitse keizer Wilhelm II sprak op zijn beurt over de Duitse grenzen die door de Polen werden bedreigd. We schrijven dan 1902.

Het „Derde Rijk“ zette aan dezelfde Pools-Duitse grens de lijn van de actualisering van de historie van de Duitse Orde voort. Het IJzeren Kruis werd gecombineerd met een hakenkruis. Toen in 1939 de overwinning op Polen moest worden gevierd, werden de Duitse zegevanen plechtig teruggebracht naar . . . de Marienburg. De verpletterende nederlaag van 1410 was gewroken en de geschiedenis van de Duitse Orde geannexeerd als groot-duitse historie.

Het Utrechtse Duitse Huis aan de Springweg en de Balije in de Hofpoort hebben niets met dit alles van doen maar de vragenstellers uit het begin van mijn verhaal hoorden wel een verre echo van wat zich in 1939 afspeelde aan de Poolse grenzen.

Het verhaal is in 1945 niet afgelopen. Het loopt door. Zoals de Duitsers in de 19de en 20ste eeuw de historie annexeerden, deden de Polen dat na 1945. De Poolse partij-leider Gomoelka meet zich in 1960 historische wortels aan door vergelijkingen te maken met 1410. De Oder-Neissegrens wordt met de Slag op de Tannenberg verbonden.

Wat gebeurt er buiten Pruisen? Richten we onze blik weer op de dagen van de reformatie en op het niet-Pruisische deel van de Orde. De ridders konden op den duur katholiek, luthers of calvinistisch zijn. Ook hier vinden we telkens liaisons tussen de ambtsdragers in de orde en de politieke machthebbers. Een deel van de orde leeft vol statie in de schaduw van het keizerlijk huis van de Oostenrijkse dubbelmonarchie. Hoge adel en bisschoppen bekleden dubbelfuncties.

Napoleon heft alles op. Diens bondgenoten verrijken zich net als hijzelf aan het kerkelijk bezit van de orde. Alleen in het kamp van zijn tegenstanders, bij de Habsburgse monarchie te Wenen, handhaafde zich een katholiek restant van de orde.

Utrecht

Gaat dit verhaal dat zich afspeelt in Oost-Europa en dat betrekking heeft op Pruisen, Oostenrijk, het Derde Rijk, Polen, enz. de Utrechtse vestiging van de Duitse Orde iets aan?

Er zijn twee balijen die in deze ontwikkeling een geheel eigen plaats innemen: het zojuist genoemde Wenen en Utrecht. Wenen heeft een eigen positie omdat de orde er niet seculariseerde zoals elders in Europa. Weliswaar zelden in de Donaustad telgen en keizers uit het Habsburgse Huis die het hoogmeesterschap bekleedden, maar dat nam niet weg dat de christelijke caritasbeoefening in Wenen niet geheel teloor ging. In de 19de eeuw leefde die zelfs op.

Omdat de Weense tak katholiek bleef, zien we daar priesters lid van de orde blijven. Het middeleeuwse gebruik werd gecontinueerd en bloeide onder invloed van de aandacht voor het middeleeuwse kloosterlijke verleden op. Er ontstond bijv. weer een vrouwelijke tak, zusters die in de ziekenzorg werkzaam zijn.

Utrecht heeft eveneens een eigen positie. Als we de draad weer opnemen vanaf het moment dat de Utrechtse Balije zich aan de Springweg vestigde, treffen we daar tot 1619 een geestelijke ridderorde. De leden zijn geestelijken of ridders. De laatste voeren minstens vier adelskwartieren, d.w.z. dat van een ridder de vier grootouders van adel dienen te zijn. Verder moeten de ridders uit een wettig huwelijk geboren zijn en zij moeten leven volgens hun kloosterlijke geloften. Dit laatste betekent dat zij gehoorzaamheid beloven aan hun oversten, dat zij armoede beloven hetgeen inhoudt dat zij geen persoonlijk bezit hebben, en dat zij kuis leven, d.w.z. ongehuwd blijven.

Vanaf 1619 protestantiseert de balije Utrecht. Nieuwe ridders - er zijn er dan 14 - moeten protestant zijn. Zij beheren de oude bezittingen, mogen sedert 1637 in het huwelijk treden en leven niet meer in kloosterlijke gemeenschap. De afschaffing van het celibaat komt de Utrechtse balije te staan op een verwijdering van de Duitse takken van de orde. Maar hoewel er pogingen ondernomen worden de eenheid (in verscheidenheid) te herstellen, wordt er toch niet zó zwaar getild aan de eenheid, dat de eigenheid daarvoor wordt opgeofferd. Zo nadert de Utrechtse Balije met zijn gezeten bepruikte adellijke heren, die haast erfelijk lid van het Utrechts kapittel zijn, de Franse Tijd. Napoleon heft ook hier, net als elders in de wereld, het anachronisme op.

Maar terwijl in de stad Utrecht allerlei andere opgeheven corporaties zoals de kanunnikenkapittels zich schikken in de nieuwe situatie, weet de Utrechtse Balije wat talmen is. Die Napoleon maakt het misschien niet zo lang, luidt de speculatie van de ridders. De geschiedenis geeft ze gelijk. Nauwelijks is Napoleon van het Europese toneel verdwenen, of de Ridderlijke Duitse Orde Balije Utrecht herleeft. Niet geheel identiek aan de situatie van vóór Napoleon. De koning krijgt een vinger in de pap. Hij bekrachtigt de benoemingen van nieuwe ridders. In feite oefent koning Willem I dus het recht uit dat de Duitsmeester vanouds uitoefende doch dat door de reformatie en de afzwering

van de koning van Spanje naar de Staten van Utrecht was verhuisd. Zonder die titel te dragen en zonder deel uit te maken van het Utrechtse kapittel wordt het staatshoofd dus een soort Duitsmeester. Deze situatie bestaat nog altijd.

In zijn ontwikkeling verschilt de Nederlandse tak fundamenteel van de Duitse vestigingen. De Utrechtse vestiging werd nooit een politieke macht. Zij had nimmer territoriale ambities en behield als doelstelling de christelijke caritas. De expositie besteedde dan ook een eigen hoofdstuk aan Utrecht. Wat zich in onze stad afspeelde was zo interessant en zo visueel aantrekkelijk, dat de duizenden bezoekers, die op deze historische expositie afkwamen, over Utrecht het nodige te horen en uit Utrecht het nodige te zien kregen. Het gebouw van de Balije in de Hofpoort, leverde een belangrijk bruikleen: een commandeurspaneel vertegenwoordigde de unieke reeks commandeursportretten die in het kapittelhuis te zien is. Er waren meubelen, voorwerpen die ter kapittelvergadering werden gebruikt, prenten, kostuums en archiefstukken uit het rijke orde-archief.

Duitse Huis

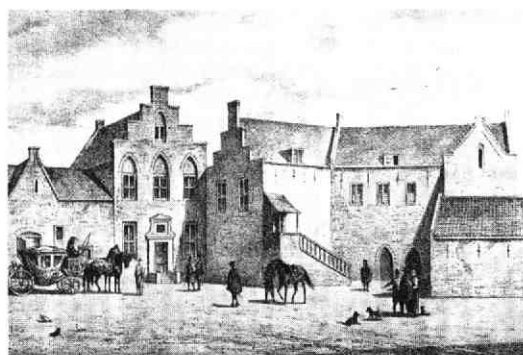
Utrecht bezit, naast wat zich in de Hofpoort bevindt, nog het oude gebouw van de Orde: het Duitse Huis. Op bevel van koning Lodewijk Napoleon moest de Balije het in 1808 voor f 5.000, - van de hand doen omdat de koning van Holland er zijn rijksgeneeskundig hospitaal in wilde onderbrengen. De ridders verhuisden voor enkele jaren naar een pand in Den Haag, maar sedert 1836 betrokken zij het gebouw aan de Hofpoort, nadat een plan voor een behuizing aan Achter Sint Pieter, ontworpen door de Utrechtse architect Christiaan Kramm in 1835 in neogotische stijl, niet werd uitgevoerd. Daar zetelt nog immer de Balije. In een schitterend ingerichte kapittelzaal wordt vergaderd.

Maar de stad Utrecht heeft in zijn oude centrum nog altijd dat gebouw uit 1345 staan, compleet met kloosterterrein. Dat is een uniek bezit. Er zijn in West-Europa wel meer balijen of commanderijen bewaard gebleven, maar heel veel van deze gebouwen hebben in de tijd van de barok en de rococo een volledige gedaanteverwisseling ondergaan naar de smaak van de bewoners van de ordegebouwen. En de Marienburg bijv. is op een romantische wijze gerestaureerd, zelfs meerdere malen. Maar in Utrecht is er eigenlijk nooit veel gebeurd met de kloostergebouwen van de ridders van de Duitse Orde. Het oudste middeleeuwse gebouw, een mooi voorbeeld van een niet-militaire vestiging, is een paar keer verbouwd; maar het is vooral verwaarloosd. Het is nooit gebombardeerd zoals zovele van deze monumenten in Duitsland. Na de bezichtiging van de tentoonstelling *800 Jahre Deutscher Orden* in Nürnberg blijkt dat Utrechtse Duitse Huis een nog grotere schat is dan ik al verwachtte. De expositie onderstreepte wat op diverse plaatsen al gezegd is en wordt. Dat Utrechtse Duitse Huis is een uniek en kostbaar monument, zeker van nationaal belang, maar wellicht zelfs van internationaal belang.

Dat verdient een goede restauratie en een passende nieuwe bestemming.

Utrecht
Hasebroekstraat 48

Casper Staal



Het voormalige hoofdhuis van de Balije van Utrecht aan de Springweg. Uit: Mr. F. J. W. Fabius, *De Ridderlijke Duitse Orde van verleden tot heden*. 1961.